

Çerkeslerin Vatana Dönüş Sürecinin Uzun Öyküsü

Ömer Aytek Kurmel*

Özet

Sovyetler Birliğinin 1943 yılı gibi erken bir tarihte Batı'daki Sovyet muhaceretini geri getirmeyi resmi politika haline getirmiş olmasına karşın, Çerkes diasporası Kafkasya'ya dönüş düşüncesini ancak 1960'lı yılların ortasında, üstelik kendisini merkeze alarak tartışmaya başladı. Moskova, savaş sonunda Batı ülkelerinde kalan kalabalık Sovyet muhaceretini kendi güvenliği için bir tehdit olarak algılıyor ve geri getirmek istiyordu. Stalin'in ölümünden sonra ayrıntılı bir göçmen politikası oluşturan Kremlin, sorumluluğu farklı biçimde dağıtarak değişik göçmen kategorileri kurguladı. Dönüş kampanyası Güney Amerika'dan dönen birkaç yüz kişi dışında başarılı olmasa da göçmen toplulukları içinde güvensizlik tohumları ekmeyi başardı. Çerkesler özelinde ise, Türkiye dışındaki Çerkes diasporası Kafkasya'ya dönüş konusuna daha yapıcı yaklaştı. NATO üyesi Türkiye'deki Çerkeslerin tutucu kesimleri dönüş kampanyasını Sovyet komplosu olarak kriminalize ettiler. Türkiyeli Çerkesler dönüş konusunda büyük resme bakmak yerine basite indirgeyerek komplo veya ayrıcalık temelinde tartışma yanlısına düştüler.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, dönüş, Çerkes diasporası, Sovyet muhacereti, İkinci Dünya Savaşı, Soğuk Savaş

The Long Story of the Circassian Repatriation Process to the Homeland

Abstract

Whereas the Circassian diaspora engaged in a self-centered debate around the idea of repatriation to the Caucasus in the mid-1960s, it was already an official Soviet policy targeting the Soviet emigration in the West as early as 1943. Moscow was resolute about eliminating the threat which it believed emanated from the millions-strong body of former Soviet

* Ömer Aytek Kurmel, Dr., bağımsız araştırmacı.
E-mail: oakur@superonline.com, ORCID 0000-0001-8094-3276.

(Received/Gönderim Tarihi: 17.12.2022; Accepted/Kabul Tarihi: 16.01.2023)

subjects who had remained abroad at the end of the war. Following Stalin's death, Kremlin (re)formulated an emigration policy and came up with several categories that ranged from the ring leaders to the ordinary rank-and-file. The campaign to lure the emigration did not amount to much save a few hundred individuals, mostly from South America, but it succeeded in sowing seeds of mistrust within emigré communities. As far as the Circassians were concerned, some communities were more responsive to the idea of repatriation than others, namely Turkish Circassians. Having been indoctrinated against communism in this NATO member country, many demonized rapatriation as a Soviet plot to paralyze the diaspora, which in fact was not a viable political force. Turkish Circassians failed to see the big picture and debated the matter within the context of a Soviet plot or reward.

Keywords: USSR, repatriation, Circassian diaspora, Soviet emigration, World War II, Cold War.

Çerkeslerde Kafkasya'ya dönüş düşüncesi 1860'lardaki sürgünün ilk günlerine kadar götürülebilir. 1908 yılında kurulan Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti dönüş düşüncesi etrafında örgütlendi. Bir başka deyişle dönüş Çerkes toplumunun ulusal idesi haline getirildi. 1918 yılında Çerkes ileri gelenleri İstanbul'daki Britanya elçiliğini ziyaret ederek Kafkasya'ya dönmek için destek istediler. Yine aynı yıl, Osmanlı kuvvetlerinin Mavera-i Ürdün'den çekilmesinin ardından Amman Çerkesleri Kafkasya'ya dönmeyi düşündüler. 1937 yılında Suriye Çerkesleri Kafkasya'ya dönme isteğiyle Sovyetler Birliği elçiliğine başvurular. 1926-1939 yılları arasında Avrupa'da faaliyet gösteren Kafkasya Dağlıları Halk Partisi de dönüşü destekliyordu. Anavatana dönüş tarihi İkinci Dünya Savaşı'na kadar yatay bir seyir izledi.

Ancak Soğuk Savaş'la birlikte durum değişti ve bundan en çok Türkiye Çerkesleri etkilendi. Türkiye Çerkesleri daha 1923 yılında uzun sürecek bir suskunluk dönemine girmişlerdi. Demokrat Parti'nin 1950 yılında iktidara gelmesi ve özellikle örgütlenme alanında özgürlük getirmesiyle antikomünist histeri tüm ülkeyi kapladı. Çünkü Türkiye NATO'ya girmişti ve Sovyetler Birliği ile sınır komşusuydu. Bu psikoloji Çerkes toplumunu Türkiye ortalamasından daha fazla etkiledi ve dönüş konusunun "dile getirilmesi" 1960'lı yılların ortasına kadar ertelendi. O zaman bile

Türkiye Çerkeslerinin dönüş kelimesini duymaya hazır olmadığını ve dönüş düşüncesinin dar bir eylemci grupla sınırlı kaldığını not düşelim.

Oysa Türkiye dışındaki Çerkes dünyası daha 1950'li yıllarda kabuğunu kırmaya başlamıştı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Ürdün'e sığınan Çerkes mülteciler burada özellikle gençler arasında anavatana dönük güçlü bir farkındalık yarattılar. Ayrıca Ortadoğu'da esen Pan-Arabizm rüzgarına paralel olarak Ürdün'de Çerkes gençlerini de etkisi altına alan bir siyasallaşma süreci yaşandı. Tabular birbiri ardına yıkılırken dar bir gençlik çevresi toplumsal sorunların çözümü olarak gördükleri 'dönüşe' yöneldiler. Ürdün'e sığınan Çerkes mültecilerin çoğu yine aynı yıllarda ABD'ye göç etti. Böylece Amerika ve Ortadoğu'da yaşayan Çerkesler arasında organik bir bağ oluştu. Türkiye Çerkesleri bu hareketliliğin tümüyle dışında kaldı. 1960'larda Türkiye dışındaki ülkelerde yaşayan Çerkes diasporası için dönüş artık normal hale geldi. Türkiye'de ise Sovyetler Birliği'ne duyulan öfkenin ve komünist olarak yaftalanma korkusunun belirleyiciliğinde Kafkasya'ya dönüş olgusu toplumsal bellekte tamamen baskılandı. Dönüş konusunun ilk defa dile getirilmesi bile toplumsal bir talep olarak değil, İzzet Aydemir'in Ankara'daki Ürdünlü Çerkes öğrencilerle temasları sayesinde oldu. Çerkes diasporasında sadece Türkiye'de dönüşçüler kahraman veya hain muamelesi gördüler. Türk sağıyla organik bağ içinde olan ve dönüşe karşı çıkan kesime göre bu bir Sovyet oyunuydu. Bu kesim bir yandan Sovyetler Birliği hakkında kara propaganda yaparken bir yandan da dönüşçüleri kriminalize etti. Onlara göre muhacerette Sovyet karşıtı güçlü bir cephe vardı ve Sovyetler Birliği bu cepheyi parçalamak için Truva Atı olarak içimize dönüşçüleri (veya dönüş fikrini) sokmuştu. Oysa ortada Sovyetler Birliği'nin parçalamak isteyeceği birleşik, örgütlü bir cephe yoktu. Tıpkı Kafkasya kapılarının Çerkeslere sonuna kadar açık olmadığı gibi.

Dönüş meselesi bu yaşasın-kahrolsun sarmalına sıkışınca 'dönüş süreci' doğru okunamadı. Okunmadığı için de toplumsal bir mutabakat, geleceğe dönük stratejiler oluşturulamadı. Türkiye Çerkesleri bu gecikmenin bedelini ödemeye devam ediyor.

Gecikmeli de olsa vatana dönüş sürecini farklı bir açıdan okumaya çalışalım. Bu okuma sonunda sürecin Sovyetler Birliği'nin

kendi muhaceretini geri getirmek için başlatıldığını, dönüş stratejilerinin zaman içinde değiştiğini, yani Çerkesler dışında başladığını ve geliştiğini anlayacağız. En önemlisi, dünyada kutuplar arası gerginliğin düşmesinin ve Sovyetler Birliği'nde özgürlüklerin genişlemesinin, kısaca barış ve demokrasinin dönüş için olmazsa olmaz önem taşıdığını göreceğiz. Çerkes toplumunun payına düşen, dünyanın merkezinde olmadığını anlamak, kendisini kuşatan bir dünya olduğunun farkına varmak ve bu dünyayla birlikte döndüğünü kabul etmek olacak.

İkinci Dünya Savaşı Sonrası Sovyet Muhacereti

İnsanlığın gördüğü en kıyıcı savaş olan İkinci Dünya Savaşı siyaset terminolojisine yeni bir kavram kazandırdı: “yerinden edilmiş kişiler” (displaced persons). Savaş milyonlarca insanı Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'daki yurtlarından söküp başta Almanya ve Avusturya olmak üzere Orta Avrupa ülkelerine savurdu. Bunlara ek olarak bir de savaş esirleri ve işçi taburlarında çalışanlar (Ostarbeiter) vardı. Galip ülkeler şimdi bu soruna bir çözüm bulmak zorundaydı. Ne var ki Batılı müttefikler ve Sovyetler Birliği bu kişilerin dönüşü konusuna farklı merceklerden bakıyorlardı.

Müttefik Seferi Kuvvetleri Yüksek Karargahı'nın (SHAEF) savaş boyunca üstlendiği “yerinden edilmiş kişilerin bakımı” görevini Mayıs 1945'ten itibaren Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi (UNRRA) devraldı. UNRRA'nın görevleri arasında yerinden edilmiş kişilerin vatanlarına dönüşünü sağlamak üzere gerekli düzenlemeleri yapmak da vardı. Herkes milyonlarca esir ve sürgünün Avrupa'da kalmasının bedelinin ne kadar ağır olacağını farkındaydı. Batılı hükümetler için geri dönüş doğal çözümdü. Ancak bu safdil bir bakış açıydı ve böyle olduğu kısa zaman içinde anlaşılacaktı.

Sovyetler Birliği ise geri dönüş konusuna tamamen farklı bir yerden bakıyordu. Moskova'ya göre, savaş bittikten sonra Batı'da kalan Sovyet uyruklular hainler ve işbirlikçilerdi. Onları 'avlamak' ve geri getirmek üzere 1943 başında askeri karşı istihbarat örgütü SMERŞ (Smert Şpionam – Ajanlara Ölüm) kuruldu (Andrew ve Mitrokhin, 177). Ancak bu sanıldığı kadar kolay olmayacaktı. Çünkü özellikle Alman ordusunda görev yapmış ve işçi taburlarında çalışmış

Sovyet uyruklular dönüş konusunda hiç istekli değillerdi. Başlarına geleceklerden korkuyorlardı. Bu durumda SMERŞ kısmen rızaya kısmen de zora dayalı bir dönüş kampanyası başlattı. Bu çabalar sonucunda Eylül 1945 itibariyle yedi milyon kişi Sovyetler Birliği'ne döndü (Zalkans, 59). Ekim 1945-Haziran 1947 arasında bu rakama bir milyon kişi daha eklendi. Geri dönenler içinde en kalabalık grubu etnik Ruslar (beş milyon) ve Polonyalılar (bir milyon) oluşturuyordu (Dyczok, 75).

1946 sonunda Avrupa'daki muhaceretten geriye, dönüş yapmamaya kararlı bir milyon kişi kalmıştı. 'Son milyon' adı verilen bu kitle Baltık, Ukrayna ve Kafkasya kökenli Sovyet uyruklular ile Çekoslovaklar, Polonyalılar, Yugoslavlar ve Yahudilerden oluşuyordu (Zieck, 46).

Geride dönüş sürecini yönetme görevi artık Uluslararası Mülteci Örgütü'ne (IRO; Nisan 1946-Ocak 1952) verilmişti. IRO, Birleşmiş Milletler bünyesinde kurulmuş bir örgüttü. Fakat Sovyetler Birliği, sadece rızaya dayalı gönüllü dönüşü savunan IRO'ya katılmadı. IRO, 1 Haziran 1947 ile 31 Aralık 1951 arasında bir milyondan fazla kişiyi ABD, Avustralya, İsrail ve Kanada başta olmak üzere Batı ülkelerine yerleştirdi (Proudfoot, 416).

Sovyetler Birliği hiç unutmadığı 'son milyonu' en kısa sürede geri getirmek için hazırlıklara başladı.

1946 yılında Birleşmiş Milletler örgütünde 'siyasi mülteci' kavramı üzerine yaşanan tartışma, Batı ile Sovyetler Birliği arasında oluşan çatlağın daha da derinleştiğini ortaya koydu. Batı ülkelerine göre siyasi mülteciler meşru bir kategori kabul edilmeliydi. Sovyet tezine göre ise siyasi mülteci tanımlamasıyla Nazi işbirlikçileri, hainler ve savaş suçluları aklanmak isteniyordu. Yaklaşmakta olan Soğuk Savaş'ın ayak sesleri daha fazla duyulur hale gelmişti.

Yeni dönemde mültecilerin stratejik bir rol oynayacakları daha ilk günlerde anlaşıldı. Bir yanda başta ABD olmak üzere Batı ülkelerinin istihbarat örgütleri antikomünist mültecileri Sovyetler Birliği'ne karşı kullanmaya soyunurken, Sovyetler Birliği de 'mülteci tehdidini' etkisizleştirmeye çalışacaktı.

Sovyetler Birliği ile göçmenler arasındaki hasmane ilişki Ekim Devrimi'nin ilk yıllarına dayanıyordu. Devrim sonrasında Batı ülkelerine sığınan göçmenler Sovyet karşıtı faaliyetlere girişmiş,

Moskova da buna TRUST Operasyonu (1921-26) ile karşılık vermişti. Sovyet önderliği içinde göçmenler üzerine ilk tezleri geliştiren Lenin'e göre, göçmenler gelişmiş bir sınıf bilincine sahip oldukları için dışarıda da rahat durmayacak, işçi-köylü devletinin yıkılması için ellerinden geleni yapacaklardı. Dolayısıyla göçmenlerle mücadele edilmeliydi. Lenin'in yaklaşımı Stalin tarafından da benimsendi, daha da ileri götürüldü. Stalin'e göre Kızıl Ordu mensupları için zafer ve ölüm dışında üçüncü bir seçenek yoktu. Düşmana teslim olunmuşsa bunun anlamı işbirlikçilikti, cezası da doğal olarak ölümdü. Dolayısıyla savaş esiri diye bir kategori yoktu.

Stalin'in 1953 başındaki ölümünden sonra Sovyetler Birliği'nde önemli değişimler yaşandı. Önce bloklar arasındaki gerilim düştü ve "barış içinde bir arada yaşama" ilkesi gündeme geldi (Dallin, 471). Batı ülkeleriyle ticari ve kültürel anlaşmalar imzalandı, karşılıklı ziyaretler başladı. Stalin'in 1943 Tahran Konferansı'na katılmak üzere İran'a yaptığı ziyaret dışında ülkesini hiç terk etmediği hatırlanırsa yaşanan değişimin boyutu daha iyi anlaşılabilir (Westwood, 177).

Asıl kırılma noktası Komünist Partisi Birinci Sekreteri Kruşçev'in 1956 başında yaptığı konuşma oldu (Polian, 183). Stalin kültü ülkedeki en yetkili ağız tarafından eleştirildikten sonra artık her şey tartışılabilirdi.

Stalin'in ölümü (1953) ve Mayıs 1956 arasında çıkarılan bir dizi kararnameyle Sibiry'a da cezalarını çeken siyasi mahkumlara eve dönüş yolu açıldı (Weiner, 337). Sırada yurt dışında bulunan 'son milyonun' affedilmesi vardı. Onlar Sovyetler Birliği için stratejik bir tehdit oluşturuyordu, çünkü Kremlin 'son milyonun' olası bir savaşta kendisine karşı kullanılacağına inanıyordu. Aralık 1954'de KGB başkanı İvan Serov Sovyet liderliğine başvurarak vatana dönüşün önünü açacak bir af çıkarılması önerisinde bulundu (Yakovlev, 178).

Sovyetler Birliği'nin 1953 sonrası değişen tutumunun ilk yasal belgesi 17 Eylül 1955 tarihli af kararnamesi oldu (Yurchenko, 26). Savaşta Nazilerle işbirliği yapmış tüm Sovyet uyruklular af kapsamına alınıyordu. Bunun tek istisnası Sovyet uyrukluları öldürmek veya onlara işkence yapmaktan hüküm giymiş olanlardı. Söz konusu af Batı'da yaşayan Sovyet muhacereti için de geçerli

olacaktı. Af kararnamesi bu konuda hiçbir kuşkuya meydan bırakmayacak şekilde çok açık bir dille kaleme alınmıştı.

Kararnamenin yürürlüğe girmesinden önce iki önemli gelişme yaşanmıştı. Birincisi, Sovyetler Birliği'nin 25 Ocak 1955 tarihli bildiriyle Almanya'nın artık düşman bir devlet olmadığını ilan etmesiydi. İkincisi ise, üst düzey Sovyet ve Federal Almanya heyetlerinin 9-13 Eylül 1955 tarihinde Moskova'da yaptıkları görüşmeler sonucunda iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasına karar verilmesiydi. Aynı görüşmelerde 10.000 savaş esiri ile 20.000 sivilin Federal Almanya'ya iade edilmesi de karar altına alınmıştı (Gray, 34).

Görünürde Sovyet muhaceretinin geri dönmesi için bir engel kalmamıştı. Sovyet liderliğini bu konuda iyimser olmaya sevk eden bir diğer sebep Sovyetler Birliği'nin dönüş konusundaki başarılı siciliydi. On yıl önceki ilk dönüş dalgasında Avrupa'dan beş milyon kişi geri dönmüştü. Teknik olarak bir 'geri dönüş' olmamakla birlikte, 1946-47 yıllarında Suriye ve Lübnan'dan yüz bine yakın Ermeni de Sovyetler Birliği'ne göç etmişti (Darbinian, 6). Özetle, Sovyetler Birliği'nin bu konuda başarı hanesi kabarıktı. Geriye bir göçmen kuramı oluşturmak kalıyordu. Göçmenler önce 'sıradan göçmenler' ve 'sözde siyasi mülteciler' olarak iki farklı kategoriye ayrıldı. Böylece hem Sovyetler'in göçmen politikasındaki değişim akılcılaştırıldı hem de muhaceret içinde gedik açmanın ilk adımları atıldı.

'Sıradan göçmenler' Sovyet muhaceretinin ezici çoğunluğuna karşılık geliyordu. Vatana dönmesi beklenen de bu gruptu. 'Sıradan göçmenler' kendi cehaletleri veya basiretsizlikleri nedeniyle ülke dışına çıkmış, sonra da 'sözde siyasi mülteciler' veya Batılı devletlerin manipülasyonları yüzünden geri dönememişlerdi. 'Sıradan göçmenler' dönüşlerinde sıcak bir karşılamayla karşılanacak, kendilerine iş ve konut verilecek, normal bir hayat yaşamaları sağlanacaktı.

'Sözde siyasi mültecilere' gelince, bu kategori işgal sırasında kendi sınıfsal çıkarları doğrultusunda Nazilerle işbirliği yapmış, savaş suçları işlemiş, muhacerete çıkınca Batılı istihbarat örgütleri hesabına Sovyet karşıtı faaliyetlere katılmış, vatana dönmek isteyen 'sıradan göçmenlere' engel olmuşlardı. 'Sözde siyasi mülteciler' kişisel çıkarlarını her şeyin önüne koyan, ahlaki bakımdan düşük

kişilerdi. Bu kategoriye mensup kişileri bizzat yaşadıkları ülkelerin ev sahibi toplumları gözünde değersizleştirmek gerekiyordu. Böylece siyasi olarak etkisizleştirilebilirlerdi.

Şimdi sıra dönüşü örgütlemeye gelmişti. İkinci dönüş dalgasını (1955-58) yönetmek üzere 1955 başında Doğu Berlin’de Anayurda Dönüş Komitesi veya (komite başkanına referansla) Mihaylov Komitesi kuruldu (Zalkans, 84).

Komite dönüşü kiteselleştiremedi ama güvensizlik tohumları ekerek Sovyet muhaceretini istikrarsızlaştırmayı başardı (Tromly, 244). Anayurda Dönüş Komitesi’nin tek başarısı 1956 ortasında Arjantin, Brezilya, Uruguay ve Paraguay gibi Güney Amerika ülkelerinden 3.500 kişiyi Belarus ve Ukrayna SSC’ye döndürmek oldu (Cipko, 257; Kirkpatrick, 264).

Anayurda Dönüş Komitesi, 1959 yılında adını ‘Anayurda Dönüş ve Soydaşlarla Kültürel İlişkileri Geliştirme Komitesi’ olarak değiştirdi. Adı 1963 yılının Mayıs ayında bir kez daha değişti ve ‘Dış Ülkelerde Yaşayan Soydaşlarla Kültürel İlişkiler Komitesi’ oldu. Komite merkezi de Doğu Berlin’den Moskova’ya taşındı. İsim değişikliği Moskova’da bulunan işçi, barış, kadın, gençlik ve kültür emekçileri örgütlerinin girişimi doğrultusunda yapılmıştı. Dış Ülkelerde Yaşayan Soydaşlarla Kültürel İlişkiler Komitesi ‘Golos Rodini’ (Anavatanın Sesi) gazetesini ve Rodina (Anavatan) adlı süreli yayınları çıkarıyordu. Komite hedef kitlesi olan Sovyet muhaceretine ülkenin ekonomik ve askeri kudretini, artan maddi refahı ve yükselen yaşam standartlarını anlatmakla görevliydi.

1975 yılında bu defa ‘komite’ yerini ‘dernek’ kelimesine bıraktı ve isim nihai olarak ‘Dış Ülkelerde Yaşayan Soydaşlarla Kültürel İlişkiler Derneği’ (kısaca Rodina Derneği) halini aldı.

Dönüş sürecini yönetmek üzere kurulan organların isim değişikliklerinden de anlaşılacağı gibi zaman içinde ideolojik katılık yumuşamış, kapsayıcılık ve kültürel kaygılar ön plana çıkmıştı.

Çerkeslerde Dönüş Düşüncesinin Ortaya Çıkması

Soğuk Savaş sürecinde Çerkeslerin Kafkasya’ya dönüş öyküsünü anlatırken 1950’li yılların başına gitmek gerekiyor. İngiliz gazeteci-yazar Walter Kolarz 1952 yılında bir uyarıda bulunmuş ve Sovyetler Birliği’nin Ortadoğu’daki Çerkesleri bir ‘rezerv’ olarak gördüğüne

işaret etmişti. Kolarz'a göre Türkiye'deki Çerkesler büyük ölçüde asimile olmalarına karşın Suriye, Ürdün ve İsrail'deki Çerkesler etnik kimliklerini koruyorlardı. Sovyetler Birliği'nin bu üç ülkede yaşayan Çerkesleri etkilemesinin şartları mevcuttu. Moskova bunu nasıl yapabiliyordu? Kafkasya'da yaşayan Çerkeslerin Ekim Devrimi sayesinde yeniden doğduklarını propaganda ederek Ortadoğu ülkelerindeki Çerkesler arasında sempati yaratabilirdi. Peki Sovyetler Birliği'nin bunu yapmaktaki amacı ne olabilirdi? Kolarz bu soruya kesin bir yanıt veremiyor, ancak iki olasılık ortaya koyuyordu: Sovyetler Birliği dönüşü teşvik edebilir ya da Ortadoğu Çerkeslerini yaşadıkları ülkelerde kullanmak isteyebilirdi (Kolarz, 195).

Kolarz'ın öngörüsü kısa sürede doğrulandı. Kabardey bölgesinin Rusya'ya 'gönüllü' katılımının 500. yıldönümü dolayısıyla Moskova 1955 yılında Ürdün'e propaganda malzemesi göndermeye başladı. Propagandanın ana fikri Sovyetler Birliği'nin özgürlükler ve refah ülkesi olduğuydu. 500. yıl resmi Rus tarihi açısından anlamlı bir tarihti ama asıl belirleyici olan Arap soğuk savaşında Sovyetler Birliği'nin mevzi kazanma çabalarıydı. Ürdün başta olmak üzere Ortadoğu ülkelerinin güvenlik kademelerinde ciddi ağırlığa sahip Çerkeslerin sempatisini kazanmak Sovyetler Birliği için büyük önem taşıyordu.

Suriye Çerkeslerinin Kafkasya ile ilişki kurma ve dönüş girişimleri aslında daha eskiye dayanıyordu. 1937 gibi erken bir tarihte Çerkesler Suriye'den toplu dönüş için Paris'teki Sovyet elçiliğine başvurmuşlardı. Bu başvuruyu 1946, 1956 ve 1958 yıllarındaki müracaatlar takip etmiş ama hiçbirine olumlu yanıt alınamamıştı. Suriyeli Çerkeslerin aradığı fırsat 1966 yılında doğdu. 23 Şubat 1966 tarihinde Baas Partisi'nin sol kanadına mensup subayların yaptığı darbe Suriye'nin, hatta Arap dünyasının o zamana kadar gördüğü en solcu rejimi iktidara taşıdı. Çok sayıda Suriyeli subay ve öğrenci eğitim için Sovyetler Birliği'ne gönderildi. Bu öğrenciler arasında Çerkesler de vardı. Sovyetler Birliği ile kurulan yakın ilişkiler Suriye'de günlük hayatta da kendisini hissettirdi. Artan askeri yardımlar dışında çok sayıda yatırım Suriye yurttaşlarının hayatına dokundu. Bunlar arasında karayolu ve demiryolu projeleri, Fırat nehri üzerinde dev bir baraj inşaatı ile ülkenin kuzeybatısındaki petrol sondaj çalışmaları vardı. Birçok Batılı gözlemciye "Suriye

komünist oldu” dedirten, ülke tarihinde ilk defa bir komünistin bakan olarak kabineye girmesiydi. Darbenin lideri Salah Cedit de uygulamalarıyla bu kanaati pekiştirmişti. Cedit Suriye’yi polis devletine çevirerek, siyasi çoğulculuğu yasaklayarak ve tek parti rejimini benimseyerek Sovyet modeline pek de uzak olmadığını gösteriyordu (Seale, 59).

Bu gelişmelere bağlı olarak Kafkasya ile Çerkes diasporası arasında ilk ‘resmi temas’ 1966 yılında gerçekleşti. O yıl Dış Ülkelerde Yaşayan Soydaşlarla Kültürel İlişkiler Derneği’nin (Rodina) Kabardey-Balkar ÖSSC şubesi açıldı ve dernek ilk resmi ziyaretini Suriye’ye yaptı. Bir yıl önce de Kabardey-Balkar Parti Üçüncü Sekreteri Muhammet Şecehaçe ve Kabardey-Balkar Devlet Üniversitesi rektörü Prof. Kanbulat Keref Suriye’yi ziyaret etmişlerdi.

Çerkeslerin yaşadığı ülkeler içinde Ürdün’ün dönüş açısından ayrı bir yeri vardı. Bunun en önemli sebebi Ürdünlü Çerkeslerin kentli bir topluluk olarak sınıfsal çelişkilerle erken dönemde tanışmış olmalarıydı. İsrail devletinin kurulmasıyla on binlerce Filistinli mülteci Ürdün’e sığınmış ve konut talebi patlamıştı. Amman’da geniş arazilere sahip bazı Çerkesler bu sayede zenginleşmiş, Çerkesler sınıflı bir toplum haline gelmişlerdi. Varlıklı Çerkeslerin kozmopolit yaşam biçimi karşısında, mülksüzleşen Çerkes kesiminin gençlerinin bir kısmı sosyalizme yönelmiş ve çareyi Kafkasya’ya dönüşte görmeye başlamıştı. Bu gençlerin sosyalizmle buluşmasına, Ürdün’de 50’li yılların başından itibaren yaşanan sol-milliyetçi radikalleşme eşlik etmişti. Radikalleşmenin başını iki grup çekmişti: Doğu Yakası doğumlu kentli, eğitilmiş, meslek sahibi Ürdünlüler ve on yıllardır anti-Siyonist mücadele içinde siyasallaşan Filistinli mülteciler. Aynı yıllarda Ürdün’de bulunan İkinci Dünya Savaşı mültecisi halkbilimci Şaban Kube’nin yurtseverlik çağrısına kulak verenler de bu gençler olacaktı.

Bu üç bileşenli süreçte siyasal bilinç kazanan Çerkes gençlik hareketi, 1962 yılından itibaren çalışmalarına başladı. O yıl iktidara gelen reformcu Tal hükümeti, 50’li yıllarda sol-milliyetçilerin dile getirdiği talepleri programına aldı (Anderson, 194). 1962 yılında başlayan Yemen iç savaşında kraliyet yanlılarına destek veren Ürdün, Amerikan yönetiminin cumhuriyetçilerin yanında yer almasına tepki olarak 1963 yılında Sovyetler Birliği’ni tanıdı (Susser,

58). Özetle, 1957 yılında sol-milliyetçi tehdidi bertaraf eden Haşimi rejimi rahatlamış, pragmatik bir yaklaşımla sol politikalara yönelmişti.

Ürdün'ün 1963 yılında Sovyetler Birliği ile diplomatik ilişkiler kurmasının hemen ardından, 1964 yılında Ürdün'de Sovyet elçiliği açıldı. Bu gelişme Ürdün'deki Çerkes gençlik hareketine ivme kazandı. Aynı yıl Amman'da "Adıge Zerğin Hase" adında bir dernek kuruldu. Dernek Çerkes toplumunun yararı için adımlar atılması gerektiğini savunuyor, Kafkasya ile yakın ilişkiler kurulması yolunda yerleşik kesimleri zorluyordu. Sol tehlikenin bertaraf edilmesi sonucunda siyasi iklimin yumuşaması Çerkes toplumunu da rahatlatmıştı. O güne kadar gençlerin savunduğu Kafkasya ile ilişki kurulması fikri şimdi toplumun ileri gelenleri tarafından da benimsenmişti. Sonuçta 1966 yılında Kafkasya'ya öğrenci gönderilmesi için ilk imzalar atıldı.

1960'lı yıllarda iki farklı kategorideki Çerkesler Ürdün'den Kafkasya'ya dönüş yapmaya başladılar. İlki Suveyleh köyünden Abdül Afevune idi. 1965 yılında geniş ailesiyle birlikte Kabardey-Balkar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne yerleşti. 1947-48 yıllarında Ürdün'e yerleşen Kafkasya doğumlu mülteciler ikinci kategoriyi oluşturuyordu. Stalin'den sonra Sovyetler Birliği'nde yaşanan değişim, Sovyet muhacereti için çıkarılan af, Alman işgali sırasında ellerine silah almadıkları için korkacak bir şeylerinin olmaması, vatan özlemi, Ürdün'de yaşam koşullarından duyulan memnuniyetsizlik ve son nefeslerini anavatanlarında verme arzusu bir grup mültecinin dönüş kararı almasında etkili oldu.

Türkiye'ye okumak üzere gelen Ürdünlü Semih Thabisım ve Suriyeli Nihat Bidanuk örnekleri ilginçtir. Semih Thabisım 1967, Nihat Bidanuk ise 1980 yılında Türkiye topraklarından Kafkasya'ya dönüş yaptılar. Teknik olarak Türkiye'den yapılan bu dönüşlerin öznelere birinin Ürdünlü diğerinin Suriyeli olması siyasi bilinç farkını ortaya koyması bakımından önemlidir.

Ürdün ve Suriye'den Kafkasya'daki özerk cumhuriyetlere ve bölgelere dönüş altmışlı ve yetmişli yıllarda hızlanarak devam etti. Türkiye'den, Türkiye doğumlu Çerkeslerin dönüşü seksenli yıllarda başlamakla birlikte, ivme asıl olarak doksanların ilk yıllarında hızlandı. Ama yirmi beş yıllık uçurum kapanmadı ve yakın gelecekte

de kapanacak gibi görünmüyor. İlk kuşak dönüşçülerden hayatta olanların hala Kafkasya’da yaşıyor olması dönüş yapanların idealizmi dışında, yaşam koşullarından memnun olmalarıyla da açıklanabilir.

Sonuç

Türkiye Çerkes diasporasının kendisini merkeze koyarak ve Kafkasya’ya dönüşe indirgeyerek yürüttüğü tartışma kuşkusuz yanlış bir algıdan kaynaklanıyordu. Çerkeslerin Kafkasya’ya dönüşü tartışmaya başladıkları 60’lı yılların ortasında “Sovyet Anavatanına Dönüş” kampanyası yirmi yılı kadar geride kalmıştı. Çerkesler büyük resmi görememiş, kendilerini çok dar ve kısır bir tartışmaya hapsedmişlerdi. Sovyetler Birliği Çerkes diasporasına özel bir uygulama yapmış ve Kafkasya kapılarını onlara açmış yanlıgisına düşmüşlerdi. Oysa dönüş süreci öncelikle Sovyet muhaceretini geri getirmek amacıyla, İkinci Dünya Savaşı’nın son yıllarında bir devlet politikası olarak başlatılmıştı. Konu öncelikli olarak Çerkes diasporasını değil, İkinci Dünya Savaşı’nın Avrupa’ya taşıdığı Sovyet muhaceretini ilgilendiriyordu. Ulusal güvenlik sorunu olarak algılanan ve Stalin hayattayken Sovyet muhaceretini zora dayalı yöntemlerle geri getirme çabaları, Stalin’in ölümüyle birlikte içerik ve şekil değiştirdi. Stalin kültünün lanetlendiği 20. Parti Kongresi’nden sonra siyasi mültecilerin varlığı tanındı. Titiz bir çalışmayla farklı mülteci kategorileri tanımlandı ve bu grupların anavatanına dönüşü teşvik edildi. Dönüşün Çerkes diasporasının gündemine girmesi bu “yumuşama” dönemine denk geldi. Çerkes dilinde yapılan Sovyet dönüş propagandasına paralel olarak asimilasyonun dili ve kimliği tehdit eder boyutlara ulaşması, sosyalizmin artan itibarı Ortadoğu ülkelerindeki Çerkesler arasında dönüş seçeneğinin geniş kesimlerce tartışılmasına yol açtı. Türkiye Çerkes diasporası ise dönüş tartışmasına çok geç katıldı ve bu tartışma diğer ülkelerle kıyaslandığında çok sert ve kırıcı cereyan etti. Sonuç olarak, Türkiye dışındaki Çerkesler 1945 yılından itibaren anavatan-diaspora bağlarını kurup dönüş düşüncesini gerçekleştirirken, en büyük nüfusun yaşadığı Türkiye Çerkes diasporası bu süreçlerin büyük ölçüde dışında kaldı ve oldukça geç dahil oldu. Türkiyeli Çerkeslerin, Çerkes dünyasının iki önemli

bileşeni olan Amerika Birleşik Devletleri ve Kafkasya'da en yeni ve görece etkisiz grup olması bu bağlamda öğreticidir.

Kaynakça

Anderson, Betty S., *Nationalist Voices in Jordan: The Street and the State*, Austin: University of Texas Press, 2005.

Andrew, C., ve V. Mitrokhin, *The Mitrokhin archive. The KGB in Europe and the west*, Londra: Penguin Books, 2000.

Callanan, J. H., *Covert action in the Cold War. US policy, intelligence and CIA operations*, Londra: I.B. Tauris 2010.

Cipko, Serge. "Monitoring the 'Return to the Homeland' Campaign: Canadian Reports on Resettlement in the USSR from South America, 1955-1957." *Re-imagining Ukrainian Canadians: History, Politics and Identity* içinde, (Der.) Rhonda L. Hinthner ve Jim Mochoruk, Toronto: University of Toronto, 2011.

Dallin, A., "Recent Soviet historiography," *Russia under Khrushchev. Ananthology from "Problems of communism"* içinde, (Der.) A. Brumberg, New York: Frederick A. Praeger, 1962.

Darbinian, R., "The proposed second repatriation by the government of Soviet Armenia," *The Armenian Review* 15 (1962): 3–10

Dyczok, M., *The grand alliance and Ukrainian refugees*, New York: St. Martin's Press, LLC, 2000.

Golos Rodiny, Temmuz 1963, No. 47 (748).

Gray, W. G., *Germany's Cold War: the global campaign to isolate East Germany, 1949–1969*, University of North Carolina Press, 2003.

Grose, P., *Operation rollback: America's secret war behind the iron curtain*, Boston: Houghton Mifflin Company, 2000.

Kirkpatrick, E. M., der., *Year of crisis. Communist propaganda activities in 1956*, New York: The Macmillan company, 1957.

Kolarz, Walter. "The North Caucasus Peoples", *Russia and Her Colonies*, New York: Frederick A. Praeger, 1952.

L'Hommedieu, J. H., "Exiles and constituents: Baltic refugees and American Cold War politics, 1948–1960", PhD Diss: University of Turku, 2011.

Marrus, M. R., *The unwanted. European refugees from the first world war through the Cold War*, 2nd ed. Philadelphia: Temple University Press, 2002.

Mikkonen, Simo. "Radio Liberty: The Enemy Within? The Dissemination of Western Values through U.S. Cold War Broadcasts," *Europe-Evropa. Cross-cultural dialogues between the west, Russia, and southeastern Europe* içinde, (Der.) M. Könönen ve J. Nuorluoto, Studia

Multi-ethnica Upsaliensia / [Centre for Multiethnic Research, Uppsala University], Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2010.

Mitrokhin, Vasiliy, (Der.) KGB Lexicon: The Soviet Intelligence Officer's Handbook, Frank Cass & Co. Ltd., 2002.

Polian, P., Against their will: the history and geography of forced migrations in the USSR, New York: Central European University Press, 2003.

Proudfoot, M. J., European refugees: 1939–52. A study in forced population movement, Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 1956.

Seale, Patrick. "Syria". *The Cold War and the Middle East* içinde. (Der.) Yezid Sayigh ve Avi Shlaim, Oxford: Clarendon Press 2003.

Susser, Asher., On Both Banks of the Jordan: A Political Biography of Wasfi al-Tall, Londra ve New York: Routledge, 2017.

Tromly, Benjamin. Cold War Exiles and the CIA: Plotting to Free Russia, Oxford: Oxford University Press, 2019.

Weiner, A., "The empires pay a visit: Gulag returnees, East European rebellions, and Soviet frontier politics," *The Journal of Modern History* 78, No 2(2006):333–376.

Westwood, J. N., *Russia 1917–1964*, Londra: B. T. Batsford Ltd., 1966.

Yakovlev, A. N., *A century of violence in Soviet Russia*, New Haven ve Londra: Yale University Press, 2002.

Yurchenko, O., "The latest Soviet amnesty," *Bulletin of the Institute for the Study of the History and Culture of the USSR II*, No 9 (1955).

Zalkalns, L., *Back to the Motherland: Repatriation and Latvian Émigrés 1955–1958*, Stockholm: Stockholm University 2014.

Zieck, M., *UNHCR and voluntary repatriation of refugees. A legal analysis*, The Hague: Marinius Nijhoff Publishers, 1997.